

Sviták, Zbyněk

Stručný přehled vývoje topografického popisu území

In: Svíták, Zbyněk. *Úvod do historické topografie českých zemí*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 10-22

ISBN 978-80-210-7120-9; ISBN 978-80-210-7123-0 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131838>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Stručný přehled vývoje topografického popisu území

První popisy našeho území pocházejí již z dávných historických věků. Pocházejí z dob, kdy byla malá představa o světě. Účelem nejstarších z nich je informovat. První popis, který se mimo jiné dotýká našeho území, je tzv. Bavorský geograf (*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*). Jedná se o latinsky psaný spis, pocházející z území franské říše, kde vznikl někdy kolem roku 850. Také místo jeho vzniku není jisté. Původně se předpokládalo, že spis vznikl někde v Bavorsku (odtud také název pramene; uvažovalo se o chrámu sv. Emerama v Řezně) nebo v širším Podunají v prostředí salcburského arcibiskupství. V současnosti se spíše uvažuje o švábském klášteře Reichenau. Informace o východních zemích mohly být získány od moravského arcibiskupa Metoděje za jeho pobytu v klášteře, jak usuzuje jedna z hypotéz.

Jeho text zaznamenává kmeny, které jsou usídleny ve střední a východní Evropě na sever od Dunaje. U nich také připomíná počet jejich *civitates* (tj. měst, hradů nebo hradišť). Rekonstrukce rozmístění kmenů není ale jednoznačná, protože je dosti nesešné ztotožnit zde uvedené latinské názvy s předpokládanými kmeny, a to také proto, že uvádí pouze počet sídel, aniž by tato byla nějak lokalizována.

Příklad textu Bavorského geografa (část týkající se našich zemí):

Isti sunt qui propinquoires resident finibus Danaorum, quos vocant Nortabtrezi, ubi regio, in qua sunt civitates LIII per duces suos partite.

Uuilci, in qua civitates XCV et regiones IIII.

Linaa est populus, qui habet civitates VII.

Prope illis resident, quos vocant Bethenici et Smeldingon et Morizani, qui habent civitates XI.

Iuxta illos sunt, qui vocantur Hehfeldi, qui habent civitates VIII.

Iuxta illos est regio, que vocatur Surbi, in qua regione plures sunt, que habent civitates L.

Iuxta illos sunt quos vocant Talamenzi, qui habent civitates XIII.

Beheimare, in qua sunt civitates XV.

Marharii habent civitates XL.

Uulgarii regio est immensa et populus multus habens civitates V, eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere.

Est populus quem vocant Merehanos, ipsi habent civitates XXX.

Iste sunt regiones, que terminant in finibus nostris.

Ojedinelé topografické popisy nebo charakteristiky území lze nalézt v našich nejstarších vyprávěcích pramenech. Např. první kniha Kosmovy kroniky z počátku 12. století popisuje území Čech jako „kraj kolem dokola obklíčený horami, jež se podivuhodným způsobem táhnou po obvodu celé země, že se na pohled zdá, jako by jedno souvislé pohoří celou tu zemi obklopovalo a chránilo... Je to divná věc a lze z ní uvážiti, jak vysoko se vypíná tato země: nevtéká do ní žádná cizí řeka, nýbrž všechny toky malé i velké, po jaty arci do větší řeky, jež slove Labe, tekou až do Severního moře.“

Kronika přináší další četné topografické zmínky, např. o pomezím hvozdu, kmenových územích, stezkách nebo o jednotlivých lokalitách, které dosvědčují autorovu znalost země a poskytují současným badatelům mnohé dobové topografické informace.

Příklady: hrad Podivín leží mezi rameny Svatky – „castrum... situm in media aqua Zuartka nomine, Podiuin dictum...“; „Podiuin castrum, quod est in Moravia situm infra fluvium Zuratka“; hranice s Rakouskem tvoří řeka Dyje – „Cum enim utrarumque provinciarum terminos non silva, non montes, non aliqua obstacula dirimant, sed rivulus, nomine Dia, fluens per plana loca.“

Také v dalších kronikách a letopisech lze nalézt na různých místech nesystematické a rozptýlené topografické zmínky. Stručný, ale především již ucelenější popis Čech lze nalézt v první kapitole kroniky Eneáše Silvia Piccolominiho (později Pius II.). Poprvé vyšla roku 1475 a i poté byla mnohokrát vydávána v latině i českém překladu. Lze zde nalézt podrobnější informace o poloze a hranicích země, ale obsahuje i zmínky o městech (i když podrobnější údaje přináší jen o Praze), řekách nebo obyvatelstvu. Zmiňuje např. úrodnost krajiny kolem Žatce a Litoměřic a uvádí také charakteristiku českého národa, přičemž oceňuje jeho statečnost a čestnost, ale na druhé straně mu vytýká zbrkllost, nestálost a příliš velkou lásku k jídlu a pití a touhu po novotách.

Ke konci středověku vznikají kosmografie, jejichž zaměření a účel lze chápat jako popis světa nebo vesmíru. Jejich hlavním cílem je snaha o zprostředkování antických poznatků tehdejšímu člověku a jejich korekce a aktualizace na míru tehdy známého světa. Nejpopulárnější a nejznámější z tohoto typu publikací je rozsáhlá Kosmografie Sebastiana Münstera (*Cosmographia universalis*), která shromažďovala geografické, topografické, přírodní, ale i astrologické poznatky o tehdejším světě. Poprvé byla vydána roku 1541. Její vydavatel, Sebastian Münster, byl německý theolog, matematik a geograf, jenž učil na univerzitách v Heidelbergu a později v Basileji. Jeho Kosmografie zažila obrovský úspěch, což svědčí o obecné poptávce po geografických i topografických informacích z cizích zemí. O její oblibě svědčí, že byla během krátké doby přeložena do několika jazyků a dočkala se celkem 24 vydání. Vyučovalo se z ní i na Karlově univerzitě v Praze. Ale pro podobu a popis našich zemí přináší jen velmi málo, pouze v několika řádcích se zmiňuje o Čechách a Moravě, a to v návaznosti na antickou Germánii.

Česká verze Münsterovy Kosmografie je *Kosmografie česká*, která vyšla roku 1554 v Praze v dílně Jana Kosořského z Kosoře. Podnětem k českému překladu byl návrh

krále Ferdinanda I. zprostředkovat Münsterovo dílo českému publiku, který padl při návštěvě představitelů pražské kapituly r. 1552 ve Vídni. Knihu přeložil a upravil Zikmund z Půchova, ale informace o Čechách a Moravě nebyly podstatněji rozšířeny. Uvádí se jen poloha země a její hranice, pak následuje zmínka o pěstovaných plodinách a nerostném bohatství a o městech, ale konkrétní historicko-topografické údaje lze nalézt jen o Praze a Chebu. Ještě méně zmínek je o Moravě, jsou tu jen historické údaje. Jako zajímavost lze podotknout, že tu nechybí stručná zmínka o povaze Čechů.

Kosmografie vycházely v podstatě z antických představ o světě a stav znalostí v nich byl jen mírně aktualizován a přizpůsoben. Proto vedle nich začaly vznikat i popisy jednotlivých zemí, jež by lépe odpovídaly poměrům a vědomostem raného novověku. Takového charakteru je popis Čech a Moravy v úvodu práce olomouckého biskupa Jana Dubravia *Historiae regni Bohemiae de rebus memoria dignis Libri XXXIII* z roku 1552. Z topografického hlediska je nejzajímavější úvod I. knihy, jenž přináší údaje o hranicích Čech, nejvýznačnějších řekách, o úrodnosti země a nerostném bohatství. Zmiňuje rozdělení země na 12 krajů (bez přesného pojmenování a výčtu) a také vyjmenovává některá města. Zmínka o Moravě je vsazena až do historického výkladu, ale autor alespoň upozorňuje na úrodnost a nerostné bohatství země. V souvislosti s ním je uvedeno, že na místě zvaném Hradisko (= keltské oppidum Staré Hradisko u Malého Hradiska, o Prostějov) se nachází „myrrha“ (= jantar).

Dubraviova kronika se stala inspirací pro zemského lékaře Tomáše Jordána z Klauenburka. Ve svém spise o moravských léčebných místech popisuje 12 minerálních vod a vody trencínské. Dílo obsahuje také první zmínku o hranické propasti a jezeře na jejím dně, které je prý ve spojitosti s vodami Bečvy. V nejslavnějším svém lékařském díle o příjici popisuje velmi podrobně Brno, jeho úrodné okolí s hojnými sady, vinicemi a rybníky i zvyklosti jeho obyvatelstva.

Z topografického hlediska je také třeba zmínit známá díla Bartoloměje Paprockého z Glogol a Paprocké Vůle (1540–1614) *Diadochus, id est successio jinák posloupnost knížat a králův českých, biskupův a arcibiskupův pražských a všech stavův slavného království českého* (Praha 1602), ale především jeho *Zrcadlo slavného markrabství moravského* (Olomouc 1593). Mimo historického výkladu obsahují topograficko-historické zmínky o některých městech, nejcennější jsou však veduty českých a moravských měst od Jana Willenberga.

Ucelenější informace o Čechách přinášejí různé vlastivědné popisy Čech ze 17. století. Nejznámější z nich je *Respublica Bojema* od Pavla Stránského ze Zapské Stránky, která vyšla latinsky 1634 v Leydenu (jako 31. svazek řady *Res publicae*). Za vznikem díla stál propagačně politický motiv obhajoby a vysvětlení české pozice v před i pobělohorské době. Úvodní dvě kapitoly (z celkových dvaceti) jsou věnovány vlastivědnému popsání Čech. Autor zmiňuje polohu země a její povahu, pojednává o vodstvu, horstvu a půdě, stručné popisy věnuje také jednotlivým krajům v Čechách, kde vyjmenovává

nejdůležitější města a obce. Pro sestavení zmíněných prvních dvou kapitol Stránský využil i mapu Čech Pavla Aretina z Ehrenfeldu z roku 1619.

Dílem Pavla Stránského byl ovlivněn Martin Zeiler (1589–1661). Jeho Topografie Čech, Moravy a Slezska (Frankfurt n. Mohanem 1650 u Matyáše Meriana) je již zaměřená v soulasu se svým názvem spíše topograficky, protože historický výklad je v ní omezen a má informativní charakter. Autor nejprve podává charakteristiku zeměpisných podmínek Čech, dále zmiňuje právní poměry, nejstarší zprávy o obyvatelích země, což je zářmováno stručným historickým výkladem. Významnou částí díla je následující popis a charakteristika 160 míst v Čechách. Podobně je pojat výklad o Moravě, kde je popsáno necelých 60 míst.

Dalším, kdo byl inspirován dílem Pavla Stránského, byl rodák z Hradce Králové Bohuslav Balbín (1621–1688). Jako příslušník jezuitského řádu stál na ideologicky opačné straně než Stránský, chtěl však ukázat slávu českého státu a vystoupit na jeho obranu. Jeho úmyslem bylo napsat kriticky pojaté moderní všeobecné dějiny (*Historia Bohemica universalis*). Plán ale nemohl uskutečnit, protože jeho vlastenecké cítění si protiřičilo s pozicí řádového představeného. Od svého mládí intenzivně a vytrvale sbíral v knihovnách a archivech prameny k českým dějinám, ty však po odstoupení od původního úmyslu ležely nevyužity. Protože chtěl budoucím badatelům zpřístupnit shromážděné prameny, shrnul je do rozsáhlé práce nazvané *Miscelanea historica regni Bohemiae*. Jak velkým množstvím výpisků Balbín disponoval, ukazuje rozvržení díla na dvě řady, každá po deseti knihách (dekády). Za jeho života vyšlo osm knih z první a dvě z druhé dekády (později ještě zbývající dvě z první dekády).

Zatímco první kniha (1679) přináší údaje přírodopisného charakteru (je tu poměrně podrobný popis tvaru a reliéfu české země, vodní sítě, podnebí, květeny a zvířeny), věnuje se třetí kniha (1681) výhradně vlastivědnému popisu Čech. Přináší údaje o hranicích země, a také o jejích jednotlivých krajích. V každém kraji abecedně vypočítává města a hrady (u nichž uvádí nejvýznamnější majitele), dále kláštery a další významné lokality. Konkrétní topografické údaje doplnil o další zajímavosti, například zaznamenáním pověstí, například o Bílé paní.

Spolehlivost a kvalita údajů v pracech Stránského a Balbína obohatila i výuku dějin na pražské univerzitě (Ignác Cornova přeložil do němčiny a obsírně komentoval spis Pavla Stránského; vyšel 1792–1803), ale stala se inspirací i východiskem pro další spisy příbuzného zaměření.

Dílo podobného charakteru, jako vytvořil Balbín pro Čechy, připravoval pro Moravu Tomáš Pešina z Čechorodu (1629–1680), přestože jeho život nebyl s Moravou nijak spojen (narodil se v Počátkách, působil v Kostelci n. Orlicí, Litomyšli a nakonec v Praze). Tak jako Balbín sbíral informace v knihovnách i archivech a jako vlastenec chtěl napsat své dílo v češtině. Zvolil pro ně název *Moravopis*. Ale jeho původní úmysl se neuskutečnil, Pešina nakonec vydal *Prodromus Moravographiae*. Toto dílo lze chápat jako jisté teze k zamýšlenému původnímu projektu. Celek je rozdělen do čtyř knih, z nichž první

a druhá je věnována historii, třetí popisuje náboženské poměry, zatímco čtvrtá se dá považovat za částečně topograficky zaměřenou. Začíná veskrze zeměpisnými daty, kdy charakterizuje polohu Moravy a přináší stručné údaje o horách a vodstvu. Dále popisuje úrodnost země, nerostné bohatství, léčivé vody, ale také jazyk a vlastnosti obyvatel. Pro topografii je významná další část, v níž popisuje zemi podle krajů, a v nich uvádí hrady a zámky (ale bez bližších charakteristik) a významnější města. Kvalita uvedených údajů dosvědčuje hluboké Pešiny vědomosti. Jeho *Mars Moravicus*, popisující vojenské dějiny Moravy do roku 1526, nepřinesl z hlediska historické topografie nic nového.

Historicko-vlastivědný popis Moravy se také pokusil vytvořit katolický kněz Jan Jiří Středovský (1676–1713). Protože působil po celý život jako venkovský farář v Pavlovicích u Přerova, měl obtížnější podmínky pro shromažďování pramenů než dříve jmenované osobnosti. Daleko důležitější ovšem bylo, že si neosvojil patřičnou kritičnost při práci s prameny, což se projevilo v jeho pracích. Jeho spis o pamětihodnostech Moravy nazvaný *Mercurius Moraviae memorabiliae* (Olomouc 1705) přináší pro topografii velmi málo, jen podrobnější popis Velehradu a Olomouce. O něco bohatší je v tomto směru práce o církevní historii Moravy s názvem *Sacra Moraviae historia sive Vita SS. Cyrilli et Methodii* (Salibaci 1710). V ní popisuje polohu země a všímá si původu jejího jména, ale vlastní topografická část je poněkud rozšířená. Věnuje opět pozornost Velehradu a Olomouci, ale zmiňuje i Radhošť nebo Kotouč u Štramberka, kde zná i zdejší jeskyni. Tak jako jeho předchůdci i on uspořádal své výpisky (Caementa) s úmyslem je vydat pro své následovníky, ale nedošlo k tomu.

Doba osvícenectví přinesla nové prvky také do způsobu, jak bylo popisováno území. Snahy po zdokonalení a prohloubení systematičnosti a obsáhlosti popisu měly společný inspirační zdroj s metodologií tehdy vznikajících velkých encyklopedií. Vznikající soubory dat se již neomezovaly pouze na soukromou činnost jednotlivců (a v podstatě jejich zálibu), ale získaly nové zdroje. Těmi byly informace, které začala od druhé poloviny 18. století shromažďovat státní správa v souvislosti s probíhajícími tereziánskými reformami. Dvorská místa vycházela z předpokladu, že čím více spolehlivých informací bude mít k dispozici, tím lépe a kvalifikovaněji bude moci řídit celý stát. Tyto snahy našly dvojí vyústění – celorakouské a zemské.

Od konce 18. století (a především v první polovině 19. stol.) vznikají práce tzv. oficiální rakouské statistiky. Jejich vznik byl podmíněn rozvojem snah centrálních rakouských správních institucí po důsledném sběru nejrůznějších dat, kterými bylo možno popsat život společnosti a které z této činnosti vyplývaly, a to jako nutného předpokladu pro odpovědné a „osvícené“ řízení státu, zejména jeho hospodářských oblastí. Pro práci statistického zaměření je typická snaha po úplnosti shromážděných údajů. Statistiky přinášejí přehledy a charakteristiky manufaktur a továren, které lze velmi dobře využívat pro topografii s hospodářským zaměřením.

Velkým kvalitativním přínosem pro topografii je vznik systematických topografických příruček na zemské úrovni. Posunem vpřed je koncipování takových děl podle jednotného schématu, které usnadňuje orientaci čtenáře.

Pro Čechy je první takovou příručkou dílo historicky vzdělaného piaristy Jaroslava Schallera *Topographie des Königreichs Böhmens*. Jeho celkem 16 svazků vycházelo v letech 1785–1790. Jaroslav Schaller vycházel při shromažďování údajů pro své topografické dílo z vlastních studií, z literatury, ale především z dotazníkové akce, kterou k tomuto účelu uspořádal. S tištěnými dotazníky o devatenácti bodech se obrátil na farní úřady. Získal tak bohatý materiál z místních zdrojů nejen topografického charakteru, ale i údaje historické a hospodářské. Farní úřady odpovídaly na otázky týkající se jmen, topografické polohy a přírodního popisu míst, jejich majitelů, správního začlenění, počtu obyvatel a domů, stavu zemědělství, průmyslu a obchodu, význačných budov, ale také historických událostí apod.

Příručka je zpracována jednotně. Jednotlivé svazky jsou koncipovány podle tehdejších krajů. Po úvodní charakteristice kraje následují popisy jednotlivých panství a měst s jejich vesnicemi. Do soupisu zahrnul kromě existujících lokalit také informace o zničených a zaniklých místech včetně hradů a klášterů. Lokality nejsou ale řazeny abecedně, nýbrž jejich umístění v díle vychází z jejich polohy. To ale není zásadní orientační problém pro uživatele, protože k rychlejšímu vyhledávání míst je k dispozici abecední rejstřík. Dílo ale má i nedostatky v někdy nekritickém přejímání údajů a zpráv od informátorů. Samotné Praze věnoval Schaller zvláštní čtyřdílnou publikaci *Beschreibung der Kgl. Haupt- und Residenzstadt Prag* (1794–1797).

Ve stejné době jako Schaller zpracoval pro Moravu obdobně zaměřené příručky František Josef Schwoy (1742–1806) pod názvem *Topographische Schilderung des Markgrafthums Mähren* ve dvou svazcích (1786), a *Topographie vom Markgrafthum Mähren* (1793–1794) původně už ve čtyřech dílech (ale vyšly jen tři, čtvrtý zůstal v rukopise).

Na Schallerovo dílo navázala ve třicátých letech 19. stol. nově zpracovaná a dokonalejší topografie *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt*. Také tato příručka byla rozvržena do 16 svazků, které vycházely v letech 1834–1839. Jako vydavatel je pod ní podepsán Johann Gottfried Sommer, ale její vznik je v podstatě společným dílem. Podkladový základ pro ni vytvořil profesor malostranského gymnázia Josef Eichler, který dlouhodobě připravoval vydání nové topografie. Ke shromažďování údajů kombinoval vlastní výzkum s organizováním dotazníkové akce. Jeho dotazníky byly podrobnější než Schallerovy, obsahovaly 38 bodů. Pro nemoc však nemohl dílo dokončit, ale jím sebraný a částečně i zpracovaný materiál umožnil Sommerovi pravidelné vydávání jednotlivých svazků v ročních intervalech. Za svého života stačil připravit 15 dílů, poslední vydal po jeho smrti František Xaver Zippe, jenž se také podílel na předešlých svazcích, do nichž napsal úvodní fyzikálně statistické přehledy krajů. Samostatně zpracoval také některá panství.

Nová topografická příručka přinesla oproti Schallerovu dílu větší množství údajů zejména o hospodářském stavu země a je cenným zaznamenáním informací z počáteční

fáze průmyslové revoluce. Pro různá fyzikální data byly využity Kreibichovy mapy. Historické údaje při popisu jednotlivých panství byly většinou převzaty ze Schallera, ale další informace o rozloze, počtu obyvatel, komunikacích nebo hospodářství znamenají rozšíření informační základny.

Podobný vývoj byl i na Moravě. Na již nevyhovující Schwoyovu příručku navázaly nové topografie mnicha rajhradského kláštera Řehoře Wolneho (1793–1871). První se jmenuje *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert* (1835–1842; 6 dílů). Příručka je rozdělena podle tehdejších šesti moravských krajů. Každý z nich má úvod, kde jsou obecně popsány jeho přírodní a hospodářské poměry. Další popis kraje je členěn podle panství, kdy je nejprve stručně určena jeho poloha. Pak následuje historie vlastníků a podrobná charakteristika jeho rozlohy, přírodních zvláštností, počtu obyvatelstva, religiozity i jeho jazyka a konkrétních hospodářských poměrů. Na závěr jsou vyjmenovány a popsány lokality, z nichž dominium sestává, jejich původní a jazykově jiné názvy, poloha, počet domů a obyvatel a významné stavby v obci. K orientaci po takto koncipované příručce pomáhá uživateli rejstřík místních jmen.

Zatímco první příručka je věnována popisu všech lokalit na Moravě, druhou je možné označit za specializovanou. Je zaměřena na moravskou církevní topografii s názvem *Kirchliche Topographie von Mähren meist nach Urkunden und Handschriften* (1855–1866; 10 dílů). Dílo je uvedeno statistickým přehledem celé arcidiecéze, za ním následuje přehled olomouckých biskupů a arcibiskupů (od 1777) a přehled duchovních řádů, jejichž kláštery a kostely na Moravě stojí nebo stály. Topografický soupis je rozdělen podle církevního členění primárně na diecéze – arcidiecézi olomouckou (5 sv.) a diecézi brněnskou (5 sv.). Každá z nich je pak členěna na arciproboštvství a ty potom na děkanáty. U nich je stručně popsána jejich poloha a příslušnost k tehdy nově zřízeným okresům, počet duchovenstva, jméno děkana a školního dohlázele, jakož i počet duší a jejich vyznání. V rámci děkanátů jsou popisovány konkrétní fary. U nich je nejprve zaznamenána její poloha a přiřazené obce, které k ní náležejí. Následuje počet duší, jejich vyznání a počet žáků ve škole, dále patron fary, příslušnost k panství, jméno aktuálního faráře a popis kostelní stavby a fary, včetně jejího obvěnění. Mimo cenného údaje, kdy začínají farní matriky, přinášejí texty také pozoruhodné údaje, jako např. o možnostech výhledu z fary do krajiny. Popis je dokončen historickým výkladem.

Obě Wolneho topografie jsou cenným zdrojem informací po stránce osídlení, počtu obyvatelstva, církevních nebo hospodářských poměrů především v první polovině 19. století. Také historické charakteristiky jednotlivých lokalit, jejichž popis v podstatě vychází z pramenné základny, přinášejí mnohdy neznámé zprávy. Ty je ale třeba ověřovat komparací se souvisejícími doklady, protože údaje jsou v některých případech přejímány s důvěřivostí odpovídající době vzniku. Zprávy jsou cenné proto, že je autor mohl čerpat z pramenů, které mohou být nyní již ztraceny.

Na vznik topografických příruček měl vliv také rozvoj kritického historického bádání od konce 18. století. Těžiště práce historiků tohoto období spočívá v tom, že se sice zabývali především problematikou politických dějin, ale při práci s prameny registrovali topografické informace v nich obsažené. Z tohoto hlediska má velký význam František Palacký (1798–1876). Při práci na svých Dějinách národu českého v Čechách a na Moravě získal tolik informací ze studia pramenů, že je bylo možné využít i k vydání dalších prací. Z hlediska historické topografie je nejvýznamnější z těchto studií jeho *Popis království Českého, čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajův, panství, statkův, měst, městeček a vesnic, někdejších hradův a tvrzí, též samot a zpustlých osad mnohých v zemi České, s udáním obyvatelstva dle popisu r. 1843 vykonaného* (1848). Na dobu svého vzniku se stále používá, protože kromě správního členění Čech přináší údaje o počtu domů a obyvatel na základě výsledků sčítání v roce 1843 i údaje o zaniklých lokalitách a historickém stavu země před rokem 1620. Získané poznatky pro přípravu svého historického díla využil také při sestavování *Historické mapy Čech 14. století*.

Palackého práce měly velký vliv na mnoho badatelů, protože podnítily vydávání topografických slovníků a jiných historicko-topografických prací v pozdější době, rozvíjených především v souvislosti s tzv. historickou vlastivědou.

Snad nejvýznamnějším příkladem takového propojení je dílo Augusta Sedláčka (1843–1926) *Hrady zámky a tvrze království Českého* (1882–1927). Jeho 15 dílů přináší popis 415 hradů a hrádků, 117 zámků, 2423 opevněných tvrzí v Čechách bez Kladska a Chebska s přehledy dějin lokalit i jejich majitelů, což doplňují plány objektů, rodokmeny významných rodů, pečete a různé dalšími dokumenty (ukázky korespondence). Toto monumentální dílo obsahuje bohatství údajů získaných vlastní obhlídkou lokalit i čerpaných z pramenů (i za pomoci spolupracovníků) a proto poskytuje dobrou základnu a východisko pro topografické bádání. Sedláček ale neuložil do svého díla vše, co se mu podařilo shromáždit, ale využil bohatství sebraného materiálu k sestavení dalších topografických prací, jako je *Místopisný slovník historického Království českého* (1908) nebo *Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy* (1920).

Také právní historik Hermenegild Jireček (1827–1909) využil získané poznatky při práci na svém díle z českých právních dějin k publikování několika topograficky zaměřených prací, jako *Místopis Čech v Kosmově kronice* (1892) nebo *Antiqua Bohemiae usque ad exitum saeculi XIII. topographia historica* (1893). Jireček také v roce 1897 navrhl České akademii vydávání „Historického atlasu českých zemí“, protože si jako jeden z prvních uvědomil význam historických map pro prezentaci topografických dat.

Historické bádání v této době postupně přechází od prosté registrace faktů k jejich vývojovému zařazování a zhodnocení. Zájem o národní dějiny i prohloubení metodiky historické práce paradoxně také akcelerují různé ostré protičeské útoky německé šovinistické historiografie, která interpretuje působení německého živilu na území Českých zemí jako kulturní misi, zdůrazňuje jeho prioritu v nejstarších dějinách a rází teorie

o nepřetržitém osídlení českých zemí germánským obyvatelstvem od dob Markomanů i po příchodu Slovanů. Představitelé české inteligence se naopak snažili prokázat autochtonnost a svéráznou kulturu Slovanů. Současníkům se zdálo, že tyto mnohdy vyhrocené spory nebylo možné rozhodnout stávajícími historickými důkazy. Proto se obraceli také k archeologii, která měla velký potenciál v přinášení nových poznatků.

K prezentaci těchto nových objevů, ale také k registrování vlastivědných (a mezi nimi také topografických) údajů nejrůznějšího druhu dobře sloužily nově zakládané odborné časopisy. Nejstarším a nejdéle existujícím našim periodikem je tzv. *Muzejník*, jenž začal vycházet v roce 1827. Původně se jmenoval Časopis společnosti vlastenského Museum v Čechách, v letech 1831–1854 nesl název Časopis Českého museum, pak v období 1855–1922 Časopis Musea království Českého, až byl nakonec v roce 1923 přejmenován na Časopis Národního musea. Tento název si podržel dodnes.

Dalším časopisem podobného charakteru jsou *Památky archeologické a místopisné*, které vycházejí od roku 1854 (první redaktor Karel Vladislav Zap) do dnešní doby. Jejich vydávání souvisí se zřízením Archeologického sboru při muzeu v roce 1843, jenž začal v roce 1852 vydávat Archeologické listy. Ty byly zakrátko (po neúspěšném začátku) přejmenovány na Památky archeologické a místopisné. Roku 1893 začal vycházet *Časopis Společnosti přátel starožitností českých* (první redaktor byl Josef Věroslav Šimák), dnes po násilné přetržce a sloučení pod titulem *Muzejní a vlastivědná práce / Časopis Společnosti přátel starožitností*.

Dokladem propojení topografie s vlastivědou je vydavatelský projekt nazvaný *Vlastivěda moravská*. Priorita myšlenky na vydání moravské vlastivědy pochází od Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci (VSMO), založeného roku 1883. U něho ale převládla jeho muzejní funkce, takže realizace se chopil Musejní spolek (MS), založený roku 1887 v Brně, jenž měl ve svých stanovách kromě muzejní sbírkotvorné činnosti také místopisné, publikačně-vlastivědné historické záměry. Postupně se orientoval na vlastivědnou publikační činnost. Nová vlastivěda měla nahradit již zastaralou historickou topografií Řehoře Wolného, vyšlou před půl stoletím. Na rozdíl od ní měla být nová vlastivěda psána česky.

Nová vlastivěda byla koncipována značně ambiciózně, protože měla poskytnout čtenáři široké spektrum údajů, přírodovědné, místopisné, etnografické, kulturní, sociální a ekonomické údaje, ale také popis památek a významných staveb. Takto koncipované dílo představovalo ovšem počín vysoko nad síly jednotlivce, úkol vyžadoval kolektiv. Důležitým pomocníkem při jejím sestavování měly být dotazníky, jež se tázaly na požadované údaje, a které měli vyplňovat dobrovolní spolupracovníci.

Vlastivěda moravská začala vycházet roku 1897, a to nejprve všeobecnou částí. První svazky pojednávají o přírodních a zeměpisných poměrech, dějinách Moravy (Dvořák) a Moravě za pravěku (Červinka). Popis země byl uspořádán podle soudních okresů, přičemž byla práce rozdělena mezi oba muzejní spolky, zpracování 39 soudních okresů stálo pod dohledem VSMO, zatímco na 38 dohlížel MS.

Hodnota jednotlivých svazků je velmi rozdílná. Podepsala se na tom především nevyrovnanost autorského kolektivu – vedle školených historiků (František Kameníček, F. J. Rypáček, František Šujan) je tvořili většinou autoři z řad amatérů, učitelé, duchovní, ale také lékárník nebo berní úředník. Ti podle schopností sice nadšeně vykonávali drobnou vlastivědnou práci, ale v jejich činnosti se projevovala neznalost základních badatelských metod. Díky tomu spatřovali cíl svého konání v hromadění často náhodných a nevýznamných faktů, aniž by je podřídili výběru nebo se je pokusili zpracovat. Tak se stalo, že v celém souboru řada svazků působí nesourodě a je metodicky chybně zpracovaná.

Proto již dobová kritika vytýkala, že jsou zařazovány náhodné, různorodé a přitom mnohdy nevýznamné informace. U amatérských pracovníků byla ovšem velkým nedostatkem absence studia archivních pramenů pro zpracování historického popisu. Nejen, že nevyužívali novější literaturu, ale zhusta zůstávali závislí na Wolném, případně další starší literatuře. Odtud nekriticky přebírali historické údaje a opakovali zastaralé poznatky, což vedlo k tradování řady omylů. Historický výklad často ovlivňují zejména údaje z tzv. Bočkových falz. (Jde o zcela vymyšlené „středověké“ listiny o nikdy neexistujících událostech, které sestavil a tak falšoval Antonín Boček. Věrohodnost se jim snažil zajistit tím, že je publikoval v prvních dílech Moravského diplomataře, který sám vydával). Důsledky lze pocítit ještě v současnosti, protože díky starším svazkům vlastivědy tyto do historického výkladu nepatřící události (protože se nikdy nestaly) zůstávají hluboko v historickém povědomí vlastivědných pracovníků i veřejnosti.

Vlastivěda moravská vycházela zejména na počátku století, některé svazky za první republiky. Postupně se pod vlivem kritiky prohlubovala a měnila metodika jejího zpracování. Za vrchol starší koncepce lze považovat zpracování Novoměstského okresu J. F. Svobodou (vyšlo roku 1948). Další svazky se objevily po delší přestávce až v druhé polovině šedesátých let (1965 Vyškovsko; 1969 Břeclavsko). Zpracovány byly ale podle jiných zásad než původní díly. Odlišovaly se především v tom, že byly koncipovány ve smyslu komplexního zpracování regionu, nebyly tedy již vydávány podle soudních okresů, nýbrž podle územního členění nově platného od 1960. Šlo také o kolektivní dílo, jehož zpracování se účastnila celá řada předních vědců z různých oborů, což sice podstatně zvýšilo odbornou úroveň publikace, ale na druhou stranu poněkud potlačilo (až vyloučilo) spolupráci s místními vlastivědci a vlastivědnými kroužky. Tím unikly některé zajímavé lokální informace výlučně vlastivědného charakteru.

Čechy nemají svoji vlastivědu. Ve stejném roce jako Vlastivěda moravská začal vycházet *Soupis památek historických a uměleckých v Království českém* (1897). Byl zamýšlen jako systematická sbírka publikací, jejímž úkolem bylo pořádně zachovaných dějepisných a výtvarných památek v Čechách. Inspirací se staly soupisy památek zejména v německých zemích, kde takovou příručku měla již tehdy téměř každá provincie. Bezprostředním vzorem pro pracovní program byl rakouský soupis, redigovaný Maxem Dvořákem a vycházející od r. 1907. Český soupis historických památek byl uspořádán

podle politických okresů (svazek = okres). V každém svazku jsou seřazeny v abecedním uspořádání lokality, v nichž se nalézá nějaká památka z oboru archeologie, stavitelství, malířství nebo jiného uměleckého oboru. Každý takový objekt nebo předmět je výstižně popsán a změřen, přičemž slovní popis je zpravidla doprovázen ilustrací nebo fotografií, a také seznamem dosavadní literatury.

V období po vzniku Republiky československé (1918) se postupně prosadilo chápání historické vlastivědy jako zastřešující vědy nad dalšími disciplínami. Historická topografie se tedy vyvíjela v rámci pěstování vlastivědy.

Tento názor prosazoval především Josef Vítěslav Šimák (1870–1941) a jeho žáci. Např. historická geografie a v jejím rámci historický místopis byly chápány pouze jako oddíl historické vlastivědy. Své představy vtělil do rozsahově nevelkého článku *O stavu a úkolech české vlastivědy* (1929). Šimák takto chápanou vlastivědu prezentoval především ve svých vysokoškolských přednáškách o historickém zeměpisu Čech (v roce 1921 byl jmenován profesorem historické vlastivědy Československa na FF UK) a ovlivnil tak nemalý počet historiků, učitelů, pracovníků musejí i regionálních badatelů (jeho přednášky byly jako učební text připraveny na základě záznamů jeho přednášek posluchači a vydány bez autorových korektur a úprav).

Jeho stěžejním dílem historicko-topografického charakteru je *Středověká kolonizace v zemích českých* (1938). Práce poskytuje podrobný přehled historického místopisu Čech až po husitství, jak se jeví z dochovaných pramenů. Základem díla je shromáždění skutečně obrovského množství pramenných dokladů, které jsou vyloženy v historických souvislostech. Diskutabilní je rekonstrukce rozsahu německé kolonizace. Na rozdíl od názvu je ostatním zemím věnována jen malá pozornost (Hlava VIII), těžiště práce leží popisu Čech (najdeme zde odkaz na Hosákův Historický místopis země Moravskoslezské).

Šimákův žák František Roubík (1890–1974) se stal jeho pokračovatelem na filozofické fakultě Karlovy univerzity, kde byl roku 1934 jmenován docentem historické vlastivědy. Ztotožnil se a rozvíjel Šimákovo chápání vlastivědy, což formuloval ve své známé *Příručce vlastivědné práce* (1941). Odtud je zřejmé, že považuje historickou vlastivědu za nadřazenou disciplínu jiným, jako historické geografii nebo topografií. Ty pak chápe jako její pomocné vědy, i když jejich úkoly stanovuje již šířeji. V své vlastní odborné práci se zaměřil především na pěstování a rozvoj historické geografie, do historické topografie zasáhl dílem *Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách* (1959).

Další Šimákův žák Ladislav Hosák (1898–1972) viděl těžiště své práce v historické topografii. Ještě jako středoškolský profesor začal sbírat doklady k místopisu Moravy. Z nich vydal ve třicátých letech 20. století devítisvazkový *Historický místopis země Moravskoslezské* (1933–1938; v roce 1938 vyšlo vše znovu v jednom svazku, reprint 2004), jenž byl chápán jako náhrada zastaralých místopisů. Převažují v něm ovšem historické hledisko a v něm zprávy středověké a raně novověké do 17. století, další údaje jsou

mezerovitě. Jednotlivé lokality jsou členěny podle rozdělení země na panství k roku 1848, přičemž místopis zachycuje i zprávy o zaniklých vsích.

Po skončení druhé světové války přešel na olomouckou univerzitu, kde po roce 1945 vedl přednášky z historické geografie a roku 1950 tam vybudoval Ústav pro historickou vlastivědu. Významným rysem jeho činnosti je topografická práce a z ní vyplývající sestavování příruček.

Rozšířením výše zmíněného *Historického místopisu* po roce 1848 a navázáním na něj je obsáhlý *Historický místopis Moravy a Slezska pro období kapitalismu a socialismu* (1966–2012, 16 svazků), jehož přípravy se kromě Ladislava Hosáka účastnilo více pracovníků olomouckého pracoviště (zejména Josef Bartoš, Jindřich Schulz a Miloš Trapl).

Dílo je koncipováno jako topograficko-historický slovník, obsahující základní údaje o topografickém, demografickém, správním, hospodářském, politickém a kulturním vývoji pro jednotlivé obce a okresy. Každý svazek obsahuje vždy několik okresů, přičemž základním časovým mezníkem pro rozdělení území je rok 1948. Struktura politických a soudních okresů tedy respektuje správní členění před reformou v roce 1949. Hlavním důvodem je, že se tato příručka zaměřuje především na období 1848–1948, časový přesah do roku 1960, jak je uvedeno v titulu díla (a na rozdíl od původního záměru), je zohledněn pouze v úvodních částech popisů. Týká se to především výkladu případných různých správních změn nebo upozornění na proměny pojmenování, jimiž lokality po roce 1948 prošly. Toto vysvětlení usnadňuje orientaci a lze je chápat jako most k současnosti.

Nejprve je charakterizován okres jako celek svými základními geografickými, demografickými a správními údaji (jeho územní a správní vývoj, úřady a instituce, rozloha, počet obyvatelstva a jeho národnostní a náboženské složení). Následuje popis hospodářského a sociálního vývoje (průmysl a řemeslo podle odvětví a velikosti podniků, zemědělství a lesnictví podle druhu a držby půdy, druhy plodin, struktura obyvatelstva podle povolání, doprava, služby, sociální poměry, zdravotní a sociální péče), politického a spolkového života (zejména politických stran, výsledků parlamentních voleb), nakonec jsou popsány školské, církevní, kulturní a tělovýchovné instituce a významné památky a uvedena literatura.

U každé lokality je pak popsáno její umístění, připomenuty názvy obce (český i německý) a případný správní vývoj (slučování nebo dělení). Následuje celková charakteristika obce po stránce hospodářské (průmysl, zemědělství, lesnictví, služby, zdravotnictví) a politické (politické strany, výsledky parlamentních voleb, základní politické události). Následuje popis školství, kultury a důležitých památek.

Počátky vydávání tohoto díla spadají do doby, kdy se prosadila historická vlastivěda jako zastřešující disciplína, v jejímž rámci se vyvíjely nebo existovaly jiné obory, např. historická geografie, topografie a jiné. Pojem historická vlastivěda se stal v 60. letech 20. stol. předmětem rozsáhlých diskusí. Štřetávalo se v nich úplné odmítání pojmu a vymezení místa vlastivědy mezi ostatními disciplínami. Nakonec převládl názor, že

„historická vlastivěda je disciplínou, která na základě poznatků jednotlivých vědních oborů usiluje o geografickou, fyzikální, ekonomickou, historickou a politickou charakteristiku prostředí, v němž probíhají dějinné procesy“. Do takto široce koncipované definice vlastivědy jistě lze topografickou práci začlenit. Neznamená to ale, že by se měla historická topografie považovat za její pouhou pomocnou vědu. Její úkoly jsou jiné, především nejsou tak široké a komplexně zamýšlené.

Při olomoucké univerzitě bylo vytvořeno pracoviště pro historický místopis, které se zabývalo sestavováním slovníku místních jmen. Tato činnost se stala jistým inspiračním zdrojem úvah o historické topografii, jak ji lze nalézt v několika článcích Josefa Bartoše, ale také v topograficky orientovaných studiích Jindřicha Schulze. Josef Bartoš ve svém příspěvku *O historickém místopisu na Moravě* popsal problematiku topografie a principy při sestavování topografických příruček.

Výběr z literatury:

Barteček, Ivo: Übersicht der topographischen Arbeit in den Ländern der böhmischen Krone. In: Dvořáková, Vlasta: *Topographische Texte und Übungen*. Ostrava 1997, s. 7–14
Fukal, Rudolf: Dějiny Musejního spolku v Brně (1882–1952). *VVM* 7, 1952, s. 206–229
Kašpar, Jaroslav: Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách. (Skripta FF KU). Praha 1990 (s. 19–36)

Psíková, Milada: Dějiny Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci. In: *Živé tradice. K 100. výročí založení prvního českého muzea v Olomouci*. Olomouc 1983, s. 5–62

Roubík, František: *Přehled vývoje vlastivědného popisu Čech*. Praha 1940

Semotanová, Eva: *Historická geografie českých zemí*. Praha 2006 (s. 28–37)

Schulz, Jindřich: Místopisné a vlastivědné projekty. In: *Metodické otázky regionálních dějin*, Praha 1980, s. 60–66

Verbík, Antonín – Janák, Jan: Sto let Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně. In: *Rodná země – sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.*, s. 17–51